

Ağrı dağına baxan dağların... faciəsi, 1918-1920-ci illərdə

1989-cu ildə Moskva şəhərində polşalı dinşünas Qustav Qeçenin "Bibliya tartixi" əsəri rus dilində çar edilmişdir. Nəşrdə yəhudi cəmiyyəti və dövlətinin e.ə. XI yüzillikdən erkən orta əsrlər dövründə tarixi-coğrafi hadisələrinin təhlili, xronoloji ardıcılığı, eləcə də qədim Xristianlığın Fələstin, Suriya, Yunanistan, İzrail...ərazilərində (formalaşmış və məhv olmuş dövlətlərin təmsalında) yaranmasından, "Bibliya"-nın ("Əhdi-Cədid" və "Əhdi-Əqiq" qatlarının) meydana gəlməsindən, dövlət-cəmiyyət əlaqələrindən bəhs edilsə də... ermənilərdən və erməni dövlətindən... heç bir kəlmə yazılmamışdır.

Qərbi Azərbaycanın Türkiyənin Qars vilayəti ilə həmsərhəd olan mahalları və nahiyələri tarixi Ağrı dağı (5165 m) ilə qonşuluqda yerləşməklə həm də bəşəri əhəmiyyət daşıyan Türk dünyasının qədim "İpək yolu"-nun üstündə yerləşən əraziləri özündə birləşdirir. Qarabağ bölgəsindən şaxələnən bu yolun üst qatı Kəlbəcər-Basarkeçər-Vedibasars istiqamətindən keçməklə Ağrı dağınadək uzanmışdır. Bu ərazilər həm də Ağbaba, Sarıbaba və Vedibasars mahallarının qovuşacağı yerlər təmsalındadır, Vədi nahiyəsi hüduqlarında.

Vedibasars mahalı

Qərbi Azərbaycanın tarixi-coğrafi keçmişi, hərbi-siyasi və iqtisadi-ticarətlişgilləri ilə zəngin olan ərazilərdən biri olmaqla həm də 1918-1920-ci illər hay kilsəsinin və daşnak quldur dəstələrinin yerli dinc əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırım və qətliam faciələri yaşanılmışdır. Bu hücumlara nahiyənin haylar yaşayan Reyhanlı, Gərnı, Abdallar, Şorbulaq, Qaranlıq kəndlərinin də quldur-daşnak dəstələri qoşulmuş, onlara yardım və bələdçilik etmişlər.

Çar Rusiyasının və Böyük Britaniya cəbhəsinin sədaqətli quldur nökeri olan A.Ozanyanın silahlı dəstələri Ağrı dağı istiqamətindən Qərbi Azərbaycanın Vedibasars mahalına Qızılxaç, Dəvəgözü və Qırxbulaq dağlarını aşaraq (5-ci Qafqaz İslam Ordusunun təqibi ilə) nahiyənin Bayburt, Gilanlar, Kutus, Gölaysor, Körpükənd, Qaladibi, İmirzik, Şuğayıb, Qaralar, Şirazlı, Molla Əhməd, Şəhriyar, Taytan, Yelləcə, Cığın...kəndlərinə hücum etmiş, yolları üstündəki tikililəri yandırmış, əhalinin var-dövlətini, mal-mülkünü qarət etmiş, qanlı-qadallı izlərini keçdikləri ərazilərə həkk edibilmişlər.

Mahalın və nahiyənin ən ağır faciələri

Qərbi Azərbaycanın Osmanlı Türkiyəsi ilə həmsərhəd obalarında, Araz çayının sağ sahili yaxınlığındakı kəndlərində, eləcə də Dəvəgözü-Qırxbulaq dağları əhatəsində olmuşdur.

Bayburt kəndinin (Milli çayının kənarında yerləşən) günçixanında,

8-10 km aralıdakı Cığın kəndində o vaxt 35-40 ev olardı, dinc əhalisi heyvandarlıqla, əkin-biçinlə məşğul olurdu. 1918-ci ilin yazında quldur hay dəstələri gecə ikən qəflətən kəndə daxil olur və əhalini yığır bir tikiliyə, od vururlar. O faciədən yalnız Ayna adlı bir qız, ocağın bacasından qurtula bilib və yaxın kəndlərə üz tutmuşdur.

İrevan şəhəri yaxınlığındakı Qaladibi, Xosrov, Körpükənd, Ağkənd və Zimi kəndlərində də hay quldurları eyni faciələri yaşatmışlar.

Onlara qarşı yerli özünümüdafiə qüvvələrinin təşkilində və müqavimət hərəkatının aparılmasında el qəhrəmanı Abbasqulu bəy Xanbaba oğlu Şadlinskiyin (1886-1930) başçılıq etdiyi "Qırmızı Tabor" üzvlərinin müba-

rizəsi həm də xüsusi bir tarixi səhifə yaratmışdır. Bu mübarizə eləcə də miqyasına görə Zəngibasars və Vedibasars mahallarını da əhatə etmişdir.

Qaradağ, İlanlı dağ, Böyük Əttiçuxur və Kiçik Əttiçuxur dağları arasında yerləşən və 50-60 evin yuva qurduğu Bayburt kəndinin (bu toponim "bəylərin yığnaq yeri", "bəylərin yurdu" mənasındadır, "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanında adı çəkilən, eyni zamanda Qızılbaş tayfalarının oğuz-türk mənşəli qollarından birinin adı) əhalisi bu qanlı-qadallı illərdə Araz çayını keçərək Qars vilayətində sığınacaq tapmış, sonrakı illərdə orada da Bayburt kəndi yaranmışdır. Amma, kəndin bəy nəslindən olan bir neçə ailəsi əski yurda qayıdaraq haylar tərəfindən dağıdılmış-yandırılmış kəndi yenidən bərpa etmişlər.

Bu kənddə 1918-ci ildə 510 nəfər, 1922-ci ildə 55 nəfər əhali yaşayıb. 1920-ci illərin sonunda Araz çayı sahilinə yaxın (Bayburt kəndindən 50-60 km aralı olan) Molla Əhməd və Şəhriyar kəndlərinin əhalisi də bu kəndə köçürülmüşdür.

Həmin illərin savaşı meydanlarından açıq səngər yerləri Bayburt kəndinin ətrafındakı dağların sinəsində keçən əsrin 70-80-ci illərində qalmaqda idi. Kəndətrafi yerlərdə çürümüş boş giliz, patron qalıqlarına, daşqaya parçalarında güllə izlərinə, insan sümüklərinə rast gəlinirdi. 1940-cı illərin əvvəllərində o yerlərdə qoyun otaran Göyaysor kəndinin Həmid adlı cavanı tapdığı və yandırdığı ocağa atdığı patronların partlaması nəticəsində həlak olmuşdur.

Hay quldurlarının Bayburt kəndinə qanlı hücumundan qurtulmağa can atan əhalinin çoxusu Araz çayını keçərək Türkiyə ərazisində məskunlaşmışlar. Bəy ailələrindən olan bir neçə ailə sonralar əski yurdlarına qayıda bilməmişlər.

Xarici qüvvələrdən

hərtərəfli dəstək görə quldurbaşı A.Ozanyan süvari-topçu dəstəsi ilə Qərbi Azərbaycan ərazilərinə Qızılxaç-Qırxbulaq aşırımlarından keçərək yerli cani qruplarla (Arutunyan-Dro-Nijde birliyi ilə) birləşmiş, Gərnibasars-Bedibasars mahallarını "Milli dəre" boyunca və Əbilkənd nahiyəsini adlayıb, onları təqib edən 5-ci Qafqaz İslam Ordusu və IV Qafqaz Ordusundan yayınmaq üçün Göyçə gölünün cənubunda iki tərəfə - Dağ Borçalı ("İnçə dəresi"ndək) və Dağlıq Zəngəzur (Araz çayınadək) istiqamətlərinə ayrılmışdır.

Dağ Borçalı mahalında

düşmən qüvvələrini Koroğlu qayasınadək (İnçə dəresindəki Yuxarı Körpülü kəndi yaxınlığında) qovan 5-ci Qafqaz İslam Ordusunun 50-60 nəfərlik bir heyətinin dayanacaq yeri də Qaraqoyunlu nahiyəsində Yuxarı Körpülü kəndi olmuşdur. Bu kəndin sakini Molla Teymur Məhəmməd oğlunun (1917-1988) söylədiyinə görə türk əsgər və zabit heyəti kəndətrafi meşə talalarında ("Sadiq bəy talası", "İsa bəy talası", "Kolasalar talası"), "Qaçaqan yalı" ətəyində, Koroğlu qayası ətrafında (qayanın dibindəki uzunluğu 200 metrə çatan mağarada kənd sakinləri də sığınmışlar) düşərgə və qərargah qurmuşlar.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə hay nizami-silahlı quldur dəstələrinin Qərbi Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklər onlara əvvəlcədən verilən kəşfiyyət məlumatları ilə də daha geniş ərazi əhatə etmişdir. Yerli hay ustaları, çarvadarları, əkinçiləri... hər bir kənddə imkanlı və qüvvətli sakinlər haqqında məlumat toplayaraq onları hay kilsəsinə ötürmüşdür. Mütəşəkkil quldur dəstə bu yolla həm kəndləri qarət etmiş, həm də dinc əhaliyə qarşı amansız qətliamlar törətmişlər.

(Yazının hazırlanmasında Qərbi Azərbaycanın Vədi rayonu, Qaladibi kənd sakini Ofeliya Kərim qızı Cəfərovanın (1949) və Bayburt kənd sakini Xanım Yusif qızı Əlirzayevanın (1937) məlumatlarından istifadə edilib.)

Qismət Yunusoğlu,
BDU-nun müəllimi